

Kaposi Zoltán*

**A HERCEG BATTYÁNY–STRATTMANN
HITBIZOMÁNY GAZDASÁGI VÁLTOZÁSAI
A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN**

*ECONOMIC TRANSFORMATION OF THE PRINCELY BATTYÁNY–
STRATTMAN ENTAIL IN THE FIRST PERIOD OF THE 20TH CENTURY*

ABSTRACT

The topic of the study is the transformation of the princely Batthyány-Strattman entail in the first part of the 20th century. We are seeking for the answer how could an immobile entail land system get through such a significant change. The entail was created by Count Lajos Batthyány in order to provide the wealth for the family in the long run. Even in the 19th, but mainly in the 20th century so many external impacts hit the entail which resulted an important transformation. Due to Trianon the organisation which had consisted four domestic manors lost its Ludbreg Manor, which was across the River Dráva, in Croatian territory. As a result of the land reform in 1920 and the property tax in 1921 nineteen percent of the lands were gone. The Entail Act of 1936 disengaged half of the remained agricultural lands from the traditional limitations. Finally, entail manors died out in 1945 due to the land reform. According to our research we think that the entail had been continuously loosing from its intact state and became more and more defenceless of political decisions.

1. A hitbizomány az első világháború előtt

A hitbizományt gróf Batthyány Lajos 1746-ban alapította a körmendi, a kani-zsai, az intai és a Dráván túli ludbregi uradalomból, de része volt még a család budai háza, illetve a Vas megyei örökös főispáni cím is.¹ A hitbizomány fiági majorátus volt, ahol az alapító levél pontosan meghatározta a mindenkori hitbizományi kezelő jogait és kötelességeit.² 1772-ben a hitbizomány Lajos gróf testvére, Károly herceg halála után kibővült az anyai ágról származó ausztriai trautmansdorfi birtokkal, ugyanakkor a mindenkori hitbizományi tulajdonos megkapta a ráháramlott hercegi címet is.³ A hitbizomány területe megalapításakor – későbbi források alapján becsülve – mintegy 80 000 hold volt.⁴

A négy uradalom korábban a török hódoltsági területen feküdt, ezért meglehetősen elhanyagolt állapotú, alacsony jövedelmezőségű birtokok voltak. A 18. század közepétől kiépült a Batthyány-família Körmendről irányított birtokkormányzati rendszere, amelynek részeként megszervezték a majorátus irányítását, de mellette

* Az MTA doktora, a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának egyetemi tanára.

más családi birtokoknak is innen történt a vezetése.⁵ Kihasználva a megnyíló piaci lehetőségeket, egyre szélesedett a majorsági termelés. Az uradalmak központjai közül Kanizsa, Körmend és Ludbreg nagyon jó helyen, közlekedési utak csomópontjaiban helyezkedett el. Közülük különösen Kanizsa pozíciója volt különleges, amely mezőváros a 19. század első felében a Délnyugat–Dunántúl legfontosabb kereskedelmi központjává vált.⁶ Ezt elősegítette a Batthyáynak, főleg Fülöp herceg (1806–1870) hitbizományi vezetése alatt az is, hogy nagy számban költözhetek zsidó kereskedők és iparosok a birtokra.

Az 1770–80-as években a körmendi és a kanizsai uradalmat is bérbe adták,⁷ de a 19. század első felében az agrárkonjunktúra időszakában már a majorsági házi kezelést látták üdvöztőnek. A jobbágyszabadítási törvények miatt az uradalmak területe lecsökkent, hiszen a volt jobbágság számára biztosított úrbéri telkek kikerültek az uradalmak hatásköréből. Hasonló hatású volt az 1850-es években végbement, korábban közösen használt erdő és legelő elkülönítése, amely szintén jelentősen csökkentette a földesúri földeket. Ennek, s egyéb kisebb birtokkorrekcióknak köszönhetően a dualista időszak kezdetére a korábbi 80 000 holdas uradalmi terület 30 000 hold alá csökkent.

1. táblázat: A herceg Batthyány–Strattmann hitbizomány területe 1870-ben⁸

Az uradalom központja	Belső telek	Szántó	Rét	Legelő	Erdő	Szőlő	Nem használt	Összes
Körmend	178	2919	1549	848	3860	-	12	9368
Inta	36	1350	262	200	1634	-	64	3548
Kanizsa	113	1806	1648	569	5555	14	183	9891
Ludbreg	56	1714	536	607	3131	11	570	6628
Uradalmak összesen	383	7789	3995	2224	14 180	25	829	29 435

Az 1850-es években, a megváltozott politikai körülmények között módosult a hitbizományok irányítása is. Magyarországon 1854-ben bevezették az osztrák polgári perrendtartást. A polgári törvénykönyv 22. § értelmében a hazai hitbizományok a törzsvagyon megőrzése érdekében a császári és királyi törvényszékek felügyelete alá kerültek, kinevezett hitbizományi gondnok és utógondnok védte, valamint képviselte és védte az örökösök és várományosok jogait is.⁹ Egy 1869. évi igazságügyi rendelet szerint a több megyére kiterjedő hitbizományok esetében mindig annak a megyének a törvényszéke volt az illetékes eljáró bíróság, amelyben a hitbizomány központja elhelyezkedett. Esetünkben a központ Körmenden volt, így a Vas megyében lévő szombathelyi bíróságnak kellett döntenie a majorátus ügyeiről még akkor is, ha azok végrehajtása Zala vagy Varasd megyék területéhez kapcsolódott.¹⁰

Fülöp hercegnek nem voltak gyermekei, ezért az ő 1870. évi halála után a hitbizomány visszaszállt a hajdani alapító Lajos gróf fiai közül Tivadar ágára. Ennek megfelelően a négy uradalmat, s vele a hercegi címet Batthyány Gusztáv kapta

meg.¹¹ Mivel ő 1838 óta folyamatosan Angliában élt, ezért célszerűnek tűnt az uradalmakat bérbe adva használni. Ennek megfelelően 1871-ben a négy nagybirtok összes mezőgazdasági területét 25 évre, majd pedig annak lejárta után 1896-ban már uradalmakra szétválasztva, s később az egyes uradalmakat is majorokra bontva bérletbe adták. A szétbontással jelentős bevétel-növekedést értek el: a háború előtt már lényegében kétszer nagyobb bevételt realizáltak, mint 1871-ben.¹²

A nagybérleti rendszer kialakítása miatt át kellett alakítani a hitbizományi gazdálkodás és irányítás rendszerét. 1871 után már nem volt szükség a korábbi tisztartói irányításra, hiszen a termelést most már a bérlők szervezték meg. Az azonban kétségtelen, hogy a régi foglalkoztatottak közül sokan kaptak munkát a bérlők majorságaiban. Uradalmi kézben csak az erdők maradtak meg, így az ottani gazdálkodást a továbbiakban az ekkor kialakított uradalmi erdőhivatalok látták el. Az erdőhivatalok vezetői voltak felelősek a továbbiakban a gazdasági döntésekért; az erdőhivatal intézte az uradalom minden ügyét, képviselte a földesurat. Kezdetben egy körmendi erdőhivatali vezető látta el mind a négy uradalom irányítását, de az 1880-as évektől kezdve szükségessé vált a decentralizáció. Az ekkor kialakított nagykanizsai erdőhivatal vezetője önállósult, s egyben ellátta már a ludbregi uradalmi erdészeti irányítását is. Az erdőhivatalok élére szakképzett erdőmérnökök kerültek, így például a nagykanizsai erdőhivatal vezetője az a Pálffy Alajos lett, aki az erdészeti akadémiát Selmecbányán végezte, majd 1885-től nagykanizsai főerdész és uradalmi kezelő lett, de mellette tagja volt a vármegyei bizottságnak, s biztosa a helyi Gazdasági Takarékpénztárnak.¹³ Az erdőhivatal kialakításában per-se az 1879. évi erdőtörvénynek is nagy szerepe volt, amely birtokméretek szerint előírta az erdőkezelés-és gazdálkodás szabályait, s így kötelezővé tette az uradalomnak is a saját erdőhivatal létrehozását.¹⁴ Az uradalmi erdőhivatalok kialakítása fölöslegessé tette a korábban fölöttük lévő jószágkormányzóságot; az erdőhivatalok fölött szervezetileg a hitbizományi jószágigazgató állt.¹⁵

A szabad verseny körülményei között a hitbizományi uradalmaknak is szembe-szűlnie kellett azzal, hogy jelentős bevételi többletre csakis a ráfordítások növelésével lehet számítani.¹⁶ A fejlesztéseket a hitbizományi kötöttségek miatt nehézkesen lehetett csak végrehajtani, ráadásul az uradalmak bérlők kezén voltak. Az is probléma volt, hogy az uradalom mindenkorai tulajdonosa az általa megszerzett bevételeket fejlesztésekre, beruházásokra csakis a hitbizományi bíróság engedélyével használhatta fel. A gyakorlatban ez annyit jelentett, hogy ha az uraság esetleg egy új istállót kívánt építtetni, akkor azt a bíróságnak engedélyezni kellett.¹⁷ Nagy különbség volt ez a szabad használatú polgári tulajdonhoz képest, hiszen ott egy tulajdonos szabadon dönthetett bármilyen beruházásról, fejlesztésről; a hitbizományok esetében – a vagyon megőrzése, illetve növelése miatt – be volt építve egy bírósági engedélyezési szint. A fejlesztések általában hitelekkel valósultak meg, aminek viszont voltak törvényi korlátai.¹⁸ A hitbizomány uradalmi 1888–1914 között összesen 1 518 182 korona kölcsönt vettek fel, amit ugyanakkor szigorú ellenőrzés mellett folyamatosan törlesztettek; ugyanezen időszakban a másfél millióból

773 113 koronát vissza is fizettek. A kölcsönök között kiemelkedik az 1893-ban felvett 1 128 000 koronás ún. „nagy beruházási kölcsön” összege. Összesen 21 alkalommal vettek föl hitelt. Ezek többsége 10 000 koronánál kisebb összegű hitelfelvétel volt. A kisebb kölcsönök célja általában valamilyen rendkívüli kiadás finanszírozása, így például a viharkárok utáni javítás, ledőlt pajták újjáépítése, hidak renoválása, egy-két cselédlakás átalakítása stb. volt.¹⁹

A bérbe adott hitbizományi gazdaság a 19-20. század fordulóján viszonylag jól működött. A bevételek szempontjából a legfontosabb a mezőgazdasági termelés volt. Mindegyik uradalomban szaporodtak a majorok, de leginkább a nagyobb határral rendelkező nagykanizsai és körmendi uradalmakban volt lehetőség fejlesztésre. Jól mutatja ezt, hogy míg 1871-ben a nagykanizsai uradalomban öt földesúri major működött, addig az 1914. évi leltárban már tíz külön álló majort írhattak össze. Átalakult a gazdálkodás szerkezete is. Szemben az 1870–80-as évek gabonakonjunktúrájával, a század vége felé az állattartás felé fordult a figyelem. Szöveges és statisztikai forrásaink szerint a szarvasmarha-állományban gyorsan terjedtek a modern szimentáli fajták. A körmendi uradalomban muraközi tájfajú és nehéz igáslovakat is tenyésztettek, mellette foglalkoztak kisjenői és yorkshire-i sertésenyésztéssel.²⁰ A takarmánytermelés elsődlegesen a kukorica és a pillangós növények termelését jelentette.

A hitbizományi gazdaság másik pillére a saját kézben tartott erdőgazdaság volt, míg a harmadik, de az idők során egyre fontosabb forrássá az uraság kezében lévő városi és községi ingatlanok bérbeadása vált. Főleg Nagykanizsán és Körmenden nyertek nagyon sokat ezekkel a ház-és lakásbérletekkel. 1908-ban a nagykanizsai uradalom területén az ilyen jellegű bevételek évi 65 935 koronát tettek ki. Ezen belül a Fő úton lévő Korona vendéglő és a törvényszéki épület 7000–7000 koronát hozott.²¹ Hogy el lehessen helyezni az uradalmi bevételek szempontjából az összeget, írjuk, hogy 1896–1916 között a Linczer-féle uradalmi nagybérlet 103 000 korona járt évente a hercegnek.²² Látható, hogy az épületbérletek igen fontos szerepet játszottak az uradalmak működésében.

2. Az első világháború gazdasági hatásai a hitbizomány működésére

1883–1914 között Batthyány Ödön herceg irányította a hitbizományt,²³ majd azt követően unokaöccse, Batthyány-Strattmann László vette át a majorátust, s viselte a hercegi címet. Batthyány László 1870-ben született a család grófi ágából. Örökölte az apja által az Esterházy-hitbizományból megvásárolt és kibővített, mintegy 6000 holdas köpcsényi uradalmat,²⁴ Heves megye Hort településén egy 2000 holdas birtokot, valamint a Bánátban lévő 8000 holdas Oroszlámot. Orvosi diplomát szerzett, s Köpcsényben berendezett egy kórházat. A háború után a Kommün elől Bécsbe, majd Svájcba menekült. A politikai konszolidáció után hazatért, 1920–21 során átépítette a körmendi kastélyt, s családjával együtt odaköltözött. Ott rendezte be második kórházát is.²⁵ Batthyány László herceg, ami-

kor 1914-ben átvette a hitbizományt, végiglátogatta uradalmait,²⁶ később azonban ezzel már nem fárasztotta magát; viszont az egyes uradalmak vezetői, illetve az igazgató rendszeresen utaztak Körmentre, ahol beszámoltak a gazdálkodásról. Körmentről irányították a herceg magánvagyonát képező köpcsenyi és az oroszlámosi birtokot is. Főleg az utóbbi volt gazdaságilag jelentős, hiszen kiváló talajjal és adottságokkal rendelkezett, s jól jövedelmezett. A herceg a hitbizomány bevételeinek jókora részét kórházának működtetésére fordította, ahol a szegényeket ingyen gyógyította.²⁷

Az első világháború kitörésével több külső hatás alaposan kikezdte a hazai agrár-nagyüzemek működését. A hitbizomány problémái részben a reáljövedelem-csökkenésből fakadtak, hiszen az erdészeti bevételek és a házbérek is csak lassan csordogáltak, s jelentős kintlévőségek halmozódtak föl. Ráadásul az erdőgazdaságok munkaerejének egy részét behívták katonának, amit az orosz hadifoglyok érkezése és munkaerőként való használata csak részben kompenzált. A 6–10 állandó alkalmazottal működő erdőgazdaságokban pár ember kiesése is működési problémákat okozott. Így például egy 1917. évi jelentésből tudjuk, hogy Nagykanizsán az egyik körvadást behívták katonának, a kocsis eltörte a lábát, s kiesett a munkából, s már csak egy orosz fogoly maradt arra, hogy kisöpörje az irodát és befűtsön, így aztán egy hivatalszolga után kellett nézni.²⁸ (Bármely uradalomban akár egyetlen új ember alkalmazása a főtítkár beleegyezését feltételezte.) A munkaerőhiány a mezőgazdasági munkákat is akadályozta, így például 1917-ben a szőlők alá nem tudtak trágyát hordani; a fuvarosok és az állathiany miatt a favágás és fahordás késett stb.²⁹

Az is probléma volt, hogy a hitbizomány az emelkedő mezőgazdasági árakat alig tudta kihasználni, hiszen a majorságokat bérbé adták, így a bevételek növekedése nem a tulajdonost, hanem a bérlőket gazdagította. Mivel az állami felvásárlások miatt az élelmiszertermelés felértékelődött, így a háború alatt, 1916-ban lejáró 10-20 éves bérletek esetében joggal reménykedhetett a tulajdonos a díjak emelhetőségében. Sokan érdeklődtek a hitbizomány uradalmi iránt. 1915-ben előbb a Magyar Telepítő és Parcellázó Bank jelentkezett a kanizsai és a ludbregi uradalom kibérlése tárgyában. Ez a bank már bérelte József főherceg, báró Lipthay, gróf Karácsonyi stb. uradalmait.³⁰ Szintén 1915-ben az egyik legnagyobb magyar pénzintézet, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank végeztetett egy felmérést a nagykanizsai és a ludbregi uradalom kapcsán arról, hogy mennyit lehetne keresni azon, ha az óriásbank bérbé venné, majd pedig majoronként albérletbe adná az uradalmat. Úgy becsülték, hogy a banknak az évi tiszta nyeresége minimum 50 000 koronát tenne ki.³¹ Az üzlet végül is nem kötött meg. Tudjuk ugyanakkor, hogy hitbizományi tulajdonosnak jelentős jövedelemtöbblete származott az 1916. évi bérletek megújításából. Jó példa erre a Dráván túli ludbregi uradalom esete: 1916-ban az 5638 holdas, három gazdasági kerületből álló (Ludbreg, Hersenica, Komnicza) uradalmat Riedl Jenő nagykanizsai vállalkozónak adták bérbé, aki a korábbi 48 000 koronás bérleti díj helyett 80 000 koronát fizetett évente.³² A hitbizományi

vezetés azt szerette, ha a korábbi bérlők maradnak a helyükön, ám ez most jelen esetben nem volt lehetséges, mivel a korábbi két bérlővel, Gayer Lajossal és Hild Ferencsel nem voltak megelégedve, mivel elhanyagolták a birtokot.³³ Azt azonban 1916-ban nem lehetett tudni, hogy a rohamosan növekvő infláció miatt a bérleti díj többlete hamar el fog olvadni.

3. A kommün és a trianoni szerződés következményei

A háború utáni politikai instabilitás is jelentős megpróbáltatásokat hozott. Az 1919. március 21-én hatalomra került tanácskormány április 3-i rendelete értelmében a közép-és nagybirtokokat állami tulajdonba vették. Az uradalmak területén termelészövetkezetek alakultak meg. Ezekben a szövetkezetekben a korábbi uradalmi bérlők maradhettek az intézők, az üzemvezetők. A bérlők addigi állatállománya, eszközei a termelészövetkezetek tulajdonát képezte. A szövetkezetek fölé szerveztek egy átfogó intézményt, így például Nagykanizsán a „volt” uradalomból alakult termelészövetkezetek főintézőségét. Az új hatalom az erdőket és az erdőhivatalt megkímélte, sőt, még külön számlája is volt az uradalmi erdőhivatalnak, de azon 2000 koronánál többet nem volt szabad tartani. A földesúri jövedelmek forrásai azonban bedugultak, így csakis a folyószámla terhére tudott fennmaradni az erdőgazdaság. A kommunista hatalom nem vette igénybe a herceg Fő úti házát sem, s megúszta a bajcsai malom, az uradalmi borkészlet is a rekvirálást.³⁴ Körmenden – mivel ott nem volt olyan munkásbázis, mint Nagykanizsán – nem alakult meg termelészövetkezet, bár agitáció folyt ennek érdekében.³⁵

A trianoni elcsatolások miatti bekövetkező birtokvesztések próbára tették a hazai nagybirtokosokat is. A herceg tulajdonában lévő köpcsényi uradalom nagy része Csehszlovákiához, míg a kastély és némi föld Ausztriához került. A trautmannsdorfi uradalom mindig is Ausztriában volt, amit most államhatár vágott el Magyarországtól. 1918 vége után a horvát területeken fekvő ludbregi uradalom az újonnan megalakult délszláv királyság területén találta magát, s így nagyrészt kikerült a Batthyányak fennhatósága alól. Erre vonatkozóan a főtitkár 1919. július 8-i beszámolójában azt írta, hogy „a ludbregi uradalom horvát állami kezelésbe került és sorsa bizonytalan”. Az ottani körvadásznak magyar honossága miatt menekülnie kellett, az uraság szerencséjére az ott lévő készpénzt még ki tudták menekíteni.³⁶ Az 1920-as évek első felében a hitbizomány adminisztrációja komoly lépéseket próbált tenni a Dráván túli birtokok eladása érdekében, de ez nem ment könnyen. Végül is 1926 felé kezdett körvonalazódni Ludbreg eladása, amit aztán Amon Rukavina báró megvásárolt. A vételár a későbbi örökségi tárgyalások adataiból sejthetően 123 000 dollár lehetett.³⁷ A világgazdasági válság alatt azonban rosszul működött a ludbregi gazdaság, így azt az új tulajdonos tovább adta a zágrábi Berger-cégnek, amely pedig a 2. világháború előtt parcelláztatta a volt Batthyány-birtokot.³⁸

4. Földreform és vagyonsváltás

Nagy érvágást jelentett a hitbizománynak az 1920. évi Nagyatádi-féle földreform végrehajtása, illetve az 1921. évi vagyonsváltásról szóló rendelkezés. A vagyonsváltási törvény a hitbizományokat úgy tekintette, mint amelyek természetes polgári tulajdont képeznek, vagyis az előírt földek leadása számukra is kötelező volt. A törvény pontosan előírta nagybirtokok után fizetendő vagyonsváltás nagyságát, de lehetővé tette számukra, hogy tulajdonosaik természetben tudják le kötelezettségüket.³⁹ A törvény szerint a hitbizományok esetében a váltás megfizetése a mindenkori hitbizományi tulajdonost terhelte. Csonka–Magyarországon az 1920-as évek elején az összes terület 6,8 %-át foglalta el az 52 hitbizomány. (Ez persze a háború előtti 91 hitbizományhoz képest jelentős csökkenés volt.) A megmaradt hitbizományok vagyonsváltásra 100 800 holdat adtak le, de a veszteségeikhez hozzá kell még adni 42 300 holdat, amit a földreform céljaira engedtek át.⁴⁰

A Batthyány–Strattmann hitbizomány vezetése megpróbálta minimális veszteséggel túlélni a vagyonsváltást, de mivel a vagyonadó kifizethetetlen nagyságú volt, így földjeinek 19 %-át fel kellett ajánlania. Jól tükröződik ez a nagykanizsai uradalom adataiban. Itt a földleadási terveket Barthos Gyula erdőmester készítette.⁴¹ A tervetből tudjuk, hogy a vagyonsváltás előtt az uradalom területe 9701 volt. Ebből 6396 hold állt mezőgazdasági művelés alatt, míg 3304 hold volt az erdők kiterjedése.⁴²

2. táblázat: A nagykanizsai uradalom mezőgazdasági ingatlanjainak területi változásai⁴³

Település	Földreform céljára leadva	Eladásra vagy kisajátítva	Vitézi telkek számára	Végleges állapot (maradék uradalmi terület)
Nagykanizsa	684	55	-	1202
Bajcsa	64	-	-	163
Fityeháza	104	-	15	165
Szepetnek	663	6	15	1813
Eszteregnye	60	-	-	-
Homokkomárom	153	2	15	686
Sormás	148	-	-	529
Obornok	-	-	-	-
Hosszúvölgy	-	-	-	-
Összesen	1875	63	45	4560

A nagykanizsai uradalom a földreform miatt összesen 1875 holdat veszített el, ami komoly érvágás volt a jövedelmek szempontjából. Megpróbálták megmenteni a legjobb földeket, így például a sánc-újmajori gazdaságot, amelynek területe 780 hold volt, s helyette a régi Kanizsa–majori gazdaságból javasoltak földet leadni. A homokkomáromi kerületben, ahol a hercegnek 2276 hold földje volt, az ottani földből kaptak a helyi lakosok mellett a fűzvölgyi, az obornaki, a magyarszerdahelyi és

a langvízi szegények, földtelenek is. Mindennek eredményeképpen a nagykanizsai uradalom összes területe a korábbi 9701 holdról 7866 holdra csökkent. A herceg kezében 4560 hold mezőgazdasági termőterület és 3281 hold erdő maradt.⁴⁴ Az uradalomban három, de a másik két hitbizományi nagybirtokon még hét másik, vagyis összesen 10 vitézi telket – a kormányzó elvárásának megfelelően – a herceg ajánlotta föl. 1921-ben nagy ünnepekkel be is iktatták a telkekbe a vitézeket.⁴⁵ Még Nagykanizsa város is igényelt 500 holdat a hercegi földekből.⁴⁶ Tegyük hozzá, hogy a földreform során a hitbizomány egyes falvaiban különösen nagy volt a földvesztés. Így például a körmendi uradalom horvátnádáljai birtokán a korábbi 916 holdból csak 572 holdnyi maradt.⁴⁷ A kiosztott, igénybe vett földekkért az új birtokosoknak (így városnak is) megváltást kellett fizetnie. A földváltás megfizetése viszont egyre késett, például a nagykanizsai polgármester a hercegtől kért és kapott haladékat.⁴⁸

Ludbreg elvesztése, a vagyonszállás és a földreform mindegyik hitbizományi uradalmat érintette. Ennek következtében a hitbizomány területe alaposan lecsökkent: az 1870. évi 29 500 holdhoz képest valamivel több, mint fél évszázaddal később, 1925-ben már csak 18 801 holdat tett ki a majorátus földállománya.⁴⁹ Ebből a területből 9696 holdat adtak bérbe. A bérbe adott földek 71 %-a szántóterület, mintegy 20 %-a rét volt. Az erdők házi kezelésben maradtak, területük 8221 holdat tett ki. Adataink szerint a két világháború közötti időben ez a modell egybe esett a hazai hitbizomány-kezelési gyakorlattal, amit jól mutat, hogy 1925-ben az akkori 500 holdnál nagyobb hazai hitbizomány esetében a haszonbérbe adott területekből 254 970 hold volt szántó, s csak 27 098 hold az erdő. A változások ellenére Batthyány hercegnek maradt még „némi” földje: 1925-ben a Batthyány–Strattmann majorátus a 14. legnagyobb hazai hitbizomány volt.

5. Bevételek, kiadások

A hitbizományi működés hosszú távon a kiszámíthatóságot, a gazdasági stabilitást feltételezte. A hitbizomány hosszú távon világos, előrealkulálható bevételekkel rendelkezett. Az 1930-as évekre vonatkozóan igen sok erdőhivatali jelentés maradt meg az egyes uradalmak bevételeit és kiadásait havi bontásban részletezve. Az 1930. évi, a nagykanizsai uradalomra vonatkozó összeírás alapján adunk képet arról, miből is tevődött össze egy uradalom bevételi és kiadási rendszere. A bevételek három nagyobb tételből tevődtek össze. Egyrészt a saját kezelésben lévő erdőbirtokból, amelyből egy évre 45 712 pengő folyt be a pénztárba. Másrészt a bérbe adott földbirtokból, amiért összesen (beleértve vadászati, szőlők utáni és egyéb jogcímeket is) 76 049 pengőt szedtek be. Harmadrészt a városban lévő házak utáni bérleti díjakból, amelyeknek összege 97 694 pengő volt.⁵⁰ Az összegek arányaiából látható, hogy beérett a hajdani Fülöp hercegnek azon elképzelése, miszerint a földek úgyszólván fogynak, ezért inkább a különböző bérleti bevételekre kell alapozni a kanizsai uradalom jövedelmeit. Az 1830–40-es években még csak 15–20 %-ot

tett ki a bérletekből származó bevétel, ezzel szemben száz évvel később az összes bevételnek (218 383 pengő) már 79 %-a származott a különböző bérletekből.

Érdekes a kiadások szerkezete is, aminek három jelentős tétele volt. Egyrészt az uradalom működtetése 43 505 pengőbe került (ebbe beletartozott a személyzet fizetése, a Budapesten élő jószágigazgató fizetése, az erdei magvak beszerezése, a facsemeték nevelésének költsége, erdősítések, árkolások, utak fenntartása, rönk-és tűzifatermelés, a Körmendre történő szállítások, a lótartás, az irodafenntartás és a rendkívüli kiadások, nem is beszélve néhány ember nyugdíjáról). Látható, hogy az erdőhivatal, mint uradalmi irányító szervezet működése gyakorlatilag kijött az erdőgazdaság bevételéből. A másik nagyobb kiadási tétel az uradalom által fizetett adó volt. Ezek között az egyenes, a jövedelmi és a vagyonadó, az iskolaadó, a Zala–Somogy határacsatorna díja és egyebek szerepeltek. Az adók összege 1930-ban 48 327 pengő volt, de ebből a bérlőkre hárult mintegy 18 000 pengő, így az uradalmat 30 272 pengő terhelte. A harmadik nagyobb tétel a kegyúri funkciók teljesítése, egyéb épületek fenntartása és a csatornázás költsége volt, ezek 18 607 pengőt tettek ki. Látható, hogy 218 383 pengős bevételt 95 109 pengő kiadás terhelte, vagyis az 1930. évi tiszta jövedelem 123 274 pengő volt.⁵¹ Az összes hitbizományi föld utáni tiszta jövedelem az 1930-as években nagyjából 200 000–250 000 pengő körül mozgott.

6. A hitbizományi uradalmak működési nehézségei az 1930-as években

Batthyány–Strattmann László 1931-ben meghalt. A hercegi címet és a hitbizományt fia, ifjabb László örökölte (1904–1966). 1935-ben vette feleségül Antoinette Windischgrätz hercegnőt, akitől a későbbiekben négy fia született. 1945-ben családjával együtt menekülni kényszerült.

Az örökséggel és az örökítéssel mindig voltak problémák. Ezek a bajok főleg a trianoni béke miatt elvesztett ludbregi uradalomért kapott összeghez kapcsolódtak. A herceg értelmezése szerint az összeg a hitbizomány vagyonához tartozott. A hitbizomány oldalági várományosa, Batthyány Ludovika (Lujza) képviselője⁵² szerint viszont azzal, hogy Ludbreg Jugoszláviához került, megszűnt tehát a hitbizományi kötöttsége, így az saját földdé, s ebből következően örökíthetővé vált, ezért abból nemcsak a herceg gyermekei, hanem más oldalági rokonok is részesülhettek. Mivel egyezés nem született, így a szombathelyi királyi törvényszék elé vitték az ügyet.⁵³ Kiesett még a hitbizomány területéből a körmendi területen is némi föld és vagyontárgy. (A família hitbizományon kívüli másik vagyoni problémája a Heves megyében fekvő Hort falu volt, amelyből a földreform elvitt 162 holdat, s így alaposan lecsökkent a területe és az értéke: 1931-ben a maradék horti birtokot 673 424 pengőre becsülték.)⁵⁴

Az 1916. évi végrendelet módosításaként készült 1927. évi testamentum szerint ifj. László kapta meg a köpcsényi kastélyt, s a vele együtt járó kevés földet (hiszen nagy részét a csehszlovák állam erőszakossága miatt a korábbi, helybeli

bérlőnek el kellett adni). Ugyanakkor, amikor ifj. László átvette a hitbizományt, s Körmendre költözött, le kellett mondania az allodiális birtokokról és Köpcsényről (Kittsee-ről) is, amit a sorban következő fiú kapott meg.⁵⁵ A testamentum kitért az özvegy jogaira és tartásdíjára (évi 12 000 pengő). A többi vagyonelemet egyenlően kellett felosztani az örökösök között, de kikötötték, hogy amíg a gyerekek nagykorúak nem lesznek, addig az özvegy gondoskodik a vagyronról.⁵⁶ Az örökhagyó úgy vélte, hogy célszerű továbbra is bérebe adni a hitbizományi birtokot, gondnoknak nagybátyját, gróf Batthyány Ivánt kérte föl a végrendeletben.⁵⁷

Az a gazdasági és politikai közeg, amelyben a hitbizományi uradalmak az 1930-as években működtek, egyáltalán nem volt kedvező számukra. A problémák két tényező körül jelentkeztek. Az első a világgazdasági válságból következett. Mivel a társadalom jövedelmei gyorsan csökkentek, ezért a hitbizomány működésében igen fontos bérlési díjak (uradalmak, házbérek stb.) befizetésénél jelentős hátralékok halmozódtak föl. A földbérletek esetében a szerződésekben ugyan próbálták kivédeni a korábban, az első világháború alatt megtapasztalt inflációs hatásokat úgy, hogy a mindenkori budapesti tőzsdei áraknak megfelelően határozták meg a bérlési díjat, ám mivel a válság alatt a gabona ára majdnem egyharmadára esett, így a pénzre átszámított bevételek is gyorsan csökkentek.

A válság alatti másik gond a részvényárfolyamok zuhanásához kapcsolódott. A korábban megszerzett tőke nagyobb része feküdt részvényekben és egyéb értékpapírokban, így például a Ludbregért kapott pénzt is értékpapírokba fektették. Ez abban a korszakban megszokott volt, hiszen a vagyont jövedelmeztetni kellett, s az 1920-as évek emelkedő árfolyamai jelentős vagyonnövekedést eredményeztek. Egy kimutatás szerint 1931-ben összesen 130 000 dollár és emellett 100 000 frank értékű részvény volt a herceg tulajdonában. Az értékpapír-csomag 12 részvénytársaság összesen 341 darab részvényéből állt. A részvények lejáratí esedékessége évente egyszeri vagy kétszeri volt; kibocsátói német, amerikai, chilei stb. társaságok vagy pénzintézetek voltak. Őrzésük Bostonban és New Yorkban történt.⁵⁸ Erős a gyanúnk, hogy a részvények nagy részét a válság elértektelenítette.

A másik nagy kérdés a politika által gerjesztett hitbizomány-ellenes hangulathoz kapcsolódik. A földkérdés megoldásáról szóló gazdasági és politikai viták az 1930-as években felerősödtek. Ne felejtjük el, hogy ebben az időben még mindig a mezőgazdaság volt a legjelentősebb hazai ágazat, amit mind a foglalkoztatási, mind a kibocsátási adatok alátámasztanak. Jelentős volt ugyanakkor a törpe-és kisbirtokosok aránya, nem is beszélve a földtulajdonnal nem rendelkező uradalmi cselédek és béresek tömegéről, ami együttesen igen komoly társadalmi feszültségeket gerjesztett.⁵⁹ A korabeli szaksajtó és a birtokpolitikai szakirodalom jelentős része is egyértelműen a korábbi hitbizományok piacosítását tartotta üdvöztetőnek.⁶⁰ A társadalmi igények a földhöz jutás iránt nagyok voltak, az erős nyomást a Gömbös-féle program még erősítette is. Két vetületére érdemes a folyamatnak rámutatni. A politika a földet, mint az agrárszociális problémák megoldását képzelte el, ahol a földosztás, a telepítés, a nagybirtokok területének csökkentése és parcellázása

megoldhatta volna a gondok jelentős részét. Ez esetben a közgazdasági racionalitás, miszerint a mezőgazdasági nagyüzemek nagyrészt gépesített nagyüzemek, olyan piaci szereplők, amelyek sokkal hatékonyabbak, mint a kisüzemek jelentős része, s nem utolsósorban deviza-kitermelők, lényegtelené vált.⁶¹ A másik a tulajdon kérdése. Tény, hogy Magyarországon a polgári tulajdonnak olyan összirtásdalmi tisztelete, mint amilyen Nyugat-Európában hosszú idő alatt kialakult, nem jött létre. Országunk történetében sok esetben előfordult már, hogy az örökölt vagy munkával megszerzett vagyont aktuális politikai célok érdekében erősen megnyirbálták. Nem felejthetjük el annak megemléztetését sem, hogy az 1930-as években egyre hangosabb és tömegvélemény-formálóvá váló szélsőjobboldal nem nagyon szimpatizált a latifundiumok tulajdonosaival, elsődlegesen persze főleg a zsidó bérlők és tulajdonosok zavarták a csoport képviselőit.

A nehezedő helyzetet érezte a hitbizomány vezetése is. Nem véletlen, hogy a világgazdasági válság éveitől részben humanitárius, de valószínűleg anyagi okok miatt is földeket engedett át parcellázásra. Így például a Szepteteki Takarékpénztár jókora földet vett bérbe a helyi gazdák számára. A parcellázás eredményeképpen a hitbizomány területe 919 holddal csökkent.⁶² Nagykanizsa város vezetése – a korábbi sikertelen akció ellenére is – 1935-ben is megpróbálkozott azzal, hogy a város határában lévő két nagyobb major (Sáncz, Kanizsa-major) 1100 holdját bérbe vegye a hercegtől, s azon mintegy 100 gazdának adjon bérleti lehetőséget. Ezzel azt kívánták elérni, hogy ne idegen bérlők kezébe kerüljön a városban lévő föld, hanem a városi földtelenek bérelhessék ki a birtokot, ezzel is enyhítve a földnélküliséget. A kérdés megoldásába Krátty István polgármester az Országos Központi Hitelszövetkezetet (amelynek az agrárius berendezkedésű kiskanizsai városrészben fiókja volt) is be kívánta vonni, s annak segítségével egy Földbérli Szövetkezet kialakítását tervezték. Ez a bérletforma csak lassan terjedt Magyarországon, az első ilyen szövetkezet 1907-ben jött létre, s bár az 1920-as években némi lendületet vett a szervezés, a második világháború előtti években így is csak 103 hitelszövetkezetben 142 bérlőcsoport működött mintegy 68 000 holdon.⁶³ A nagykanizsai szervezést a nem sokkal korábban létrejött Östermelő Szövetség végezte, amely elsődlegesen földnélkülieket próbált meg birtokhoz juttatni. A tervhez azonban nem volt megfelelő számú jelentkező, így a területi igényeket is levítették: most már a sánczi földekből csak 200, a Kanizsa majoriból pedig 100 holdat kívántak bérbe venni. A tárgyalások során a polgármester személyesen utazott Szombathelyre, ahol Eredics Ferenc uradalmi jogtanácsossal tárgyalt, ahol ígéretet ugyan kapott, ám végül is az elképzelés nem valósult meg.⁶⁴ A herceg a jövedelmeket illetően jobban bízott a hagyományos nagybérletekben, így az 1936-ban bérbe adott birtokok esetében a régi modell maradt érvényben.⁶⁵ (Erre minden alapja megvolt, hiszen az 1920-as földreform során kiosztott kisbirtokok után is alig csordogáltak a megváltási részletek, s a földek egy részét a kisbirtokosok el is hagyták).⁶⁶

Gömbös kormányzata idején újra elővették a hitbizományok kérdését, aminek megváltoztatását össze kívánták kapcsolni egy földosztó-telepítési akcióval. Az 1936.

évi XI. tc. újraszabályozta a hitbizományi örökösödési rendszert. Meghatározták azt a limitet (30 000 aranykorona kataszteri tiszta jövedelemnek megfelelő terület), amelyre a kööttségek továbbra is vonatkoztak, ugyanakkor a hitbizományi birtokos halála után a többi földet az örökösök között fel lehetett osztani.⁶⁷ Az erdő, a nádas, a földadó alá nem tartozó földek nem számítottak bele a 30 000 aranykoronányi területbe. Magyarországon 1935-ben 823 324 holdnyi hitbizomány volt, amiből 463 636 hold volt a mezőgazdaságilag használt terület. Ebből mintegy 230 000 hold szabadult fel az addigi szigorú kööttségek alól.⁶⁸ A felszabaduló földek 12 évig továbbra is kööttség alatt maradtak: azokat addig sem eladni, sem terhelni nem lehetett. Ezen földek harmadát birtokpolitikai célokra igénybe lehetett venni.

3. táblázat: A hitbizomány területe és művelési ágak szerinti megoszlása 1938-ban⁶⁹ (kat. holdban)

Az uradalom neve	szántó	külső kertek	rét és legelő	erdő	adó alá nem eső	szőlő	összesen
Körmendi uradalom	2335	111	989	3648	168	-	7265
Intai uradalom	1346	14	294	1400	42	4	3100
Nagykanizsai uradalom	3291	49	1072	3292	143	29	7885
Összesen	6970	174	2357	8341	374	32	18 249

A törvény előtt a Batthyány–Strattmann hitbizomány területe 18 249 hold volt. A három uradalomból a nagykanizsai 7885, a körmendi 7265, míg az intai 3100 holdat tett ki. A hitbizományi kööttségek alól 1938-ban a törvény hatására – ami az erdőket nem érintette – 4311 holdat szabadítottak föl, aminek 80 %-a szántó volt.⁷⁰ Ennek eredményeképpen a tradicionális jogi kööttségek a továbbiakban már csak 13 937 holdra vonatkoztak, amelyen belül az erdők 8339 holdjával szemben már csak 3493 hold szántó volt. Mivel a legnagyobb egységnyi földre jutó jövedelem a szántóból származott, ez újabb érvágást jelentett a hitbizomány mindenkori kezelőjének. A törvény értelmében a felszabadított földek is a herceghez tartoztak, de esetleges halála után azok a várományosokhoz kerültek volna.

Utalnunk kell a hitbizományok öröklését sújtó hatalmas illetékre is, hiszen ennek kifizetése nagy problémát jelentett. Soha nem kellett azonnal fizetni, s ugyanakkor – mutatván a korabeli világ korrupciós mivoltát is – sokáig lehetett az összegzen alkudozni. 1926-ban az Ödön herceg után maradt hitbizományi javakra 32 milliárd örökségi adót vetettek ki, de ezt a pénzügyminisztériumban sikerült 4 milliárd koronára, vagyis 320 000 pengőre lealkudni. Az ügylet 300 millió koronába került... A herceg bevallása szerint ő mindig óvta Eredics igazgatót az ilyen dolgoktól...⁷¹ Az 1931. évi tulajdonosi váltás után is hatalmas summát kellett örökösödési illeték formájában fizetni. A folyamatok 1940-ben kulmináltak, amikor – összekapcsolva a zsidók gazdasági korlátozásával – felmerült annak gondolata, hogy az illetéket az amúgy is felszabaduló és elsősorban zsidó bérlők kezén lévő hitbizományi tulajdon leadásával oldják meg, ugyanakkor a hitbizományi vezetés megpróbálta megkímélni

a Vas megyei ingatlanokat. Ehhez felhasználták az informális csatornákat is, így Gyömörey főispánt, az intai birtok bérlőjét mozgatták az ügy intézése érdekében. Érdekes fényt vet a kor viszonyaira Tamás János uradalmi ügyvéd azon megjegyzése, miszerint egy megszerzett főispáni levéllel „...felmennék Budapestre...”, mert tudod a minisztériumban legjobb, ha személyesen talpal az ember.⁷²

A bérleti modell az 1930-as években alapjaiban megmaradt, ám a változás jelei itt is megfigyelhetők már. A hagyományos modellre utal, hogy 1916 után, amikor az addigi 20 éves bérletek lejártak, már csak 10–12 éves bérleteket hirdettek meg, s általában majoronként adták ki az uradalmakat. Érdekes módon még a világgazdasági válság folyamatai sem roppantották meg a vállalkozói kedvet a hitbizomány uradalmi iránt. Változott ugyanakkor a bérlők összetétele: míg az első két bérleti időszak (1871–96; 1896–1916) esetében az uradalmak nagy tökeerővel bíró külső vállalkozók kezébe kerültek, addig a két világháború között már inkább a helyi gazdák, iparosok, kereskedők váltak bérlővé. Így például 1936-ban a bajcsai malom körül elterülő 100 holdat tizenkét évre a helyi lakos Lukács György földművesnek, illetve Niczinger Lajos molnárnak adták bérbe. Előbbi katonaviselt hivatásos kisgazda, utóbbi iparos volt, de ezzel a bérlettel sikerült a földekről való gondoskodást és a malom szakszerű működését is biztosítani. Tegyük hozzá, hogy ekkor már a bérletekhez minisztériumi vagy vármegyei közigazgatási jóváhagyás is kellett.⁷³

Az 1930-as években a zsidó bérlők is lassan elmaradtak a birtokokról, ami egyébként általános tendencia volt. Zala megyében 1944-ben már csak nyolc zsidó földbérlő volt.⁷⁴ A hitbizomány majorbérlői közül csak Gross Ferenc és neje, Popper Katalin volt izraelita. Esetükben 1936-ban kötötték meg a 12 éves bérleti szerződést. A gazdasági és személyi kapcsolatok már régiek voltak velük, hiszen korábban a felső-sánczi majort bérelték, most pedig a Sormástól északra lévő homokkomáromi és a fülöpmajori üzemet, együttesen 799 holdat vették ki. Ekkor még személyük megfelelt mindenkinek, úgy nyilatkoztak Gross Ferencről, mint „...akinek úgy személyes megbízhatósága, mint gazdasági szakképzettsége iránt mi kifogás sem tehető”.⁷⁵

Volt a földbérlők között néhány ismert személy is. Emeljük ki közülük Novák János nagyfakosi földbirtokost (1896–1931), aki 1925-ben feleségével, Nagy Juliannával együtt bérelte ki tizenegy évre a 486 holdas Kanizsa-majort.⁷⁶ Novák közismerten kitűnő gazda, s egyben a térségben folyó kisgazda-mozgalom egyik meghatározó alakja volt. Egy cikluson át Csurgó országgyűlési képviselőjeként is tevékenykedett.⁷⁷ 1931. évi halála után özvegye és gyermekei vitték tovább a bérletet,⁷⁸ amit 1936-ban, a lejárat után meghosszabbítottak, s egészen az 1945. évi földosztásig gazdálkodtak bérlőként.⁷⁹ Egy másik ismert bérlő a fentebb már említett Gyömörey György zalai főispán volt. Bérleti szerződése az intai uradalom erdőkön kívüli 1675 holdjának használatára szólt. Bérleti díjként holdankénti évi 85 kg budapesti tőzsdei szabványú 77 kg fajsúlyú búza árát kérték, amit évi két összegben kellett a bérlőnek megfizetni.⁸⁰ Az ekkor megkötött bérletek a hosszú távú stabilitásba vetett hitet mutatják, hiszen ekkor még nem látszódott a háború előszele.

A bérleti rendszerben a változást egyértelműen kisbérletek szaporodása jelezte. Batthyány László herceg és fia korszakában egyre több földet adtak kisbérletbe. A bérletek e fajtájának volt szociális motíváltsága is. Mind Vas, mind Zala megyében jelentős volt a földigény, hiszen nagyon sok kis határral rendelkező falu volt az ország e táján. Arról sem szabad ugyanakkor elfeledkeznünk, hogy a nagybérletek mellett voltak olyan, az egyes falvak határában fekvő kisebb telkek, birtokrészek, amelyeket nem lehetett a nagybérletekhez hozzácsapni, így a gazdasági racionalitás is azt mondta, hogy ezeket a falvak népének kell kiadni árendába. Főleg a körmendi uradalom területén jött létre számos kisbérlet: Nagycsákányban mindössze 20, Halogyban 31, Harasztifaluban 18 holdja volt az uradalomnak, ezek nagy részét kisbérletbe adták. A legtöbb kisbérlet persze a nagyobb települések határában jött létre: Körmenten 164, Nagykanizsán 158 holdat adtak kisbérletbe. Adatainkat összegezve írjuk, hogy 1935-ben a hitbizomány mezőgazdaságilag művelhető 9601 holdjának 14 %-át, vagyis 1336 holdat kisbérletként hasznosítottak.⁸¹

Az eddigiekből látható, hogy a herceg Batthyány–Strattmann hitbizomány uradalmi az 1930-as évek második felében viszonylag jól működtek. A javuló értékesítési lehetőségek, valamint a háborús készülődés biztos piacokat teremtett a mezőgazdasági nagyüzemek számára. A második világháború ebbe az organikus fejlődésébe szült bele. 1945-ben a tulajdonos családjával elmenekült az országból. A körmendi kastélyba a szovjet hadsereg csapatai költöztek be, hatalmas rombolást végezve.⁸² A megváltozott hatalmi viszonyok és társadalmi közhangulat miatt 1945 márciusában megindult a földreform, vagyis a magánkézben lévő nagybirtokok felosztása. Az uradalmi nagybérletek lényegében maguktól megszűntek. A földek nélkül maradt hitbizományoknak valójában vége volt, de jogilag csak az 1949. VII. tc. alapján került sor a családi hitbizományok megszüntetésére.⁸³ A szakirodalomból ismert, hogy a hazai nagybirtokok területe a dualizmus és a két világháború közti időszakban jelentősen csökkent,⁸⁴ vagyis ebbe a folyamatba beleilleszkedik a Batthyány–Strattmann hitbizomány területi csökkenése is. A vizsgált eset azt bizonyítja, hogy a hitbizomány bár sokat változott, de gazdaságilag általában jól működött, így sorsa igazából a hazai politikai változások miatt pecsételődött meg.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A szegények orvosa (1987): *A szegények orvosa: Batthyány-Strattmann László*. Szerk. Kardos Klára. Eisenstadt, Prugg Verlag
- Bán Péter (1993): *A nagybirtok igazgatásának modernizációja a XVII-XVIII. században*. In: *Archivum Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum*. Eger. 29–42 old.
- Bán Péter (2003): *Esterházy hercegi központból Batthyány grófi központ*. A köpcsényi uradalom 1867 előtt és után. In: *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában*. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára Szerk. Mayer László és Tilcsik György. Szombathely. 437–444 old.
- Czettler Jenő (1935): *A hitbizományokról*. Magyar Statisztikai Szemle, 1935. 6. 520–524 old.

- Eddie Scott M. (1999): Historisches Verzeichnis der Grundbesitzer des Burgenlandes. Burgenland Történelmi Gazdacímirtára 1893-1930. In: Burgenländische Forschungen. Herausgegeben von Burgenländische Landesarchiv. Band 79. Eisenstadt.
- 1000 év törvényei. In: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7315>.
- Gazdacímirtár (1925): Magyarország földbirtokosai és földbérlei (Gazdacímirtár). A 100. kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1925. év eleji adatok alapján. Budapest. KSH.
- Gazdacímirtár (1937): Magyarország földbirtokosai és földbérlei (Gazdacímirtár). A 100. kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján. Budapest. KSH.
- Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Budapest-Pécs. Dialóg Campus Kiadó
- Kaposi Zoltán (2009): Kanizsa gazdasági struktúrájának változásai 1743-1848. Nagykanizsa. Czupi Kiadó
- Kerék Mihály (1939): A magyar földkérdés. Budapest. Mefhosz Könyvkiadó
- Kokovai Lajos (1931): Adalékok a magyar hitbizományi kérdéshez. Magyar Statisztikai Szemle, 1931. 11. 1013-1016 old.
- Koppány Tibor (2002): Egy dunántúli nagybirtok építési szervezete a 18-19. században. Magyar Műemlékvédelem 11. Budapest, 2002. 195-224.
- Nagy József (én.): Hitbizományok Magyarországon a 20. században. www.tortenelem.ektf.hu
- Nagy Zoltán (2007): A Batthyányak nemzetsége Vas vármegyében 1452-1966. Kőrmend.
- Németh László - Paksy Zoltán (2004): Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919-1945. Zalaegerszeg. Zala Megyei Levéltár
- Országgyűlési Almanach. http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/al910_15/374.htm
- Rákossy Anna (2006): Batthyány Gusztáv, a hitbizomány birtokosa 1870-1883 között. In: A Batthyányak évszázadai. Szerk. Nagy Zoltán. Kőrmend-Szombathely. 181-186 old.
- Schandl Károly (1937): Földbérletszövetkezetek Magyarországon. Budapest.
- Scitaroci (én.): Mladen Odab Scitaroci: Kastélyok és történelmi kertek a horvátországi Zagorjében. In: <http://jupiter.elte.hu/aacikkek/356zagoje.htm> 142-147 old.
- Simon Anna (2006): A kőrmendi Batthyány kastély utolsó fénykora. In: A Batthyányak évszázadai. Szerk. Nagy Zoltán. Kőrmend-Szombathely. 369-380 old.
- Stípkovits Ferenc (1994): Társadalmi és politikai viszonyok 1918-1948 között. In: Kőrmend története. Szerk. Szabó László. Kőrmend. 340-350 old.
- Tóth Béla (1943): Földbérletszövetkezetek Magyarországon. In: Szociológiai Szemle (5. évfolyam), 1943. 2. szám, 64-66 old.
- Tóth Tibor (1980): Ellentét vagy kölcsönösség? Budapest. Magvető Kiadó
- Vas vármegye (1898): Magyarország vármegyéi és városai. Vas vármegye (Szerk. Borovszky Samu). Budapest.
- Zimányi Vera (1994): A Batthyány család hercegi ágának levéltára. In: Kőrmend története. Szerk. Szabó László. Kőrmend. 415-433 old.

Zimányi Vera (1962): A hg. Batthyány–család levéltára. Budapest. MOL.

Levéltári rövidítések

MOL = Magyar Országos Levéltár

ZML = Zala Megyei Levéltár

VML BLHI = Vas Megyei Levéltár. Gróf Batthyány Lajos hitbizományi iratai.

BML = Baranya Megyei Levéltár

BLA AB LFA HAK = Burgenländisches Landesarchiv. Abteilung Batthyány:
Landesforschungsarchiv. Herrschaftsarchiv Kittsee.

JEGYZETEK

1. MOL. P 1313. Fasc. 139. No. 692-693.
2. MOL. P 1313. Fasc. 139. No. 863.
3. Strattmann Eleonóra fiútestvére révén került a Batthyányakhoz a birtok, mivel Strattmann Viktornak nem volt örököse, így végrendeletében vagyonát lánytestvére, Eleonóra gyermekeire hagyta.
4. A tanulmányban az összes területi adat katasztrális holdban van megadva. (1 kat. hold = 1597 négyszögöl.)
5. Bán Péter (1993): 38. old.
6. Lásd: Kaposi (2009): IV. fejezet.
7. Körmendre: Koppány Tibor (2002): 204. old.; Kanizsára: Kaposi Zoltán (2009): 104. old.
8. MOL. P 1313. Fasc. 136. No.14. Átalakítva.
9. Katona Mór 1894: 86. old.; lásd még Bán Péter (2003): 437. old.
10. MOL. P 1313. Fasc. 139. No. 95.
11. Nagy Zoltán (2007): 28–29. old.; illetve Rákossy Anna (2006): 182. old.
12. MOL. Z 40. Fasc. 58. No. 1132. Projektum, 1915.
13. Magyarország és Külföld, 1898: 9–10–11. szám, 18.
14. 1000 év törvényei, 1879. XXXVI. tc.
15. Mindez tökéletesen látszik a herceg naplójából. Lásd: A szegények orvosa (1987).
16. Kaposi Zoltán (2002): 237. old.
17. Ez igen bürokratikusá tette a fejlesztéseket. A hitbizományi gondnoknak kellett a tulajdonos jóváhagyásával az ügyet görgetni, ő terjesztette a bíróság elé az igényeket.
18. Katona Mór (1894): 235. old.
19. A kölcsönökhöz lásd a kimutatást: MOL. P 1320. Fasc. 8. No. 715–727.
20. Vas vármegye (1898): 423. old.
21. BLA. AB. LFA. HAK. Nagykanizsa. gazdasági számadások, kimutatások 1875–1918. 1908. szeptember.
22. MOL. Z 40. Fasc. 58. No. 1132. Projektumok, 1915.
23. MOL. P 1320. Fasc. 8. No. 542.

24. Lásd: Bán Péter (2003): 437–444. old.
25. Simon Anna (2006): 369. old.
26. Zalai Közlöny, 1931. január 25.
27. Ennek igen széles irodalma van. Lásd például: A szegények orvosa (1987) című alkotást.
28. BLA. AB. LFA. HAK. Nagykanizsa. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1917. november 23.
29. Ugyanott.
30. BLA. AB. LFA. HAK. Haszonbér, házbér, 1871–1915. 1915. év.
31. MOL. Z 40. Fasc. 58. 1915. Projektum.
32. VML. BLHI. Fasc. 26. P1019/1916. 1916. május 15. A ludbregi uradalom bérleti szerződése.
33. MOL. Z 40. Fasc. 58. No. 1132. Projektum, 1915.
34. BLA. AB. LFA. HAK. Nagykanizsa. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1919. július 8.
35. Stipkovits István (1994): 261. old.
36. BLA. AB. LFA. HAK. Nagykanizsa. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1919. július 8.
37. MOL. P 1320. Fasc. 9. dd. Batthyány László. No. 48–59.
38. Lásd: Scitaroci (én.) alkotását.
39. Nagy József (én.)
40. Kokovai Lajos 1931. 11. 1013–1014. old.; lásd még: Czettler Jenő 1935. 6. 521. old.
41. Barthos Gyulát a herceg az 1919. február 12-i leiratával nevezte ki uradalmi erdő-tisztté. Lásd: Erdészeti Lapok, 1999. december 376.
42. MOL. P 1322. Fasc. 100. No. 678.
43. VML. BLHI. Fasc. 68. No. 46. A táblázat adatai az uradalom erdőterületeit nem tartalmazzák.
44. VML. BLHI. Fasc. 68. No. 46.
45. Lásd: Zalai Közlöny, január 20.; illetve 1921. november 8.
46. Zalai Közlöny, 1921. november 16.
47. MOL. P 1320. Fasc. 9. dd. Batthyány László. No. 96.
48. MOL. P 1320. Fasc. 9. dd. Batthyány László. No. 75.
49. Lásd: Gazdacímtár (1925) adatait.
50. MOL. P. 1322. Fasc. 100. No. 675. Az említett elszámolások: MOL. P 1322. Fasc. 173. alatt.
51. A bevételek és kiadások számolásánál eltértünk a korabeli számviteli gyakorlattól, ezért sem a bevételi, sem a kiadási adatok nem egyeznek a forrás adataival. Ennek oka, hogy abban a korban az ún. jövedelmek (valójában bevételek) között szerepeltek az átfolyó és az áthárított összegeket is.
52. A hagyatéki tárgyaláson Batthyány Ludovika képviselője anyja, Batthyány Zsigmondné, egyházszezsődi birtokos és lakos volt.
53. MOL. P 1320. Fasc. 9. gg. Batthyány László. No. 48–59.
54. Ugyanott.

55. MOL. P 1320. Fasc.9. gg. Batthyány László iratai. No. 129.
56. Az 1927. évi végrendelet e téren eltér a herceg naplójában 1926. július 27-i bejegyzéstől. Ez utóbbiban még úgy vélekedett, hogy nincs értelme egyformán testálni, hiszen egy-két gyerek esetében (Laló, Ivi és Franci) oldalági örökítés révén már úgyszólván nagyobb juttatás áll fenn, valamint Lilike is gazdagabb lesz Zsigmond gróf révén. Ezzel szemben a végrendelet már egyenlő osztásról ír.
57. MOL. P 1320. Fasc.9. gg. Batthyány László iratai. No.130.
58. MOL. P 1320. Fasc. 9. gg. Batthyány László iratai. Értékpapírállomány-kimutatási füzet.
59. Utóbbi adathoz: VML. BLHI. Fasc. 79. 1938. évi összeírás.
60. Ennek igen széles az irodalma, egy összefoglalóan lásd: Kerék Mihály (1939).
61. Lásd erre: Tóth Tibor (1980) elemzését.
62. VML. BLHI. Fasc. 79. 1938. augusztus 10.
63. A földbérlő szövetkezetekhez lásd: Schandl Károly (1937).; illetve Tóth Béla (1943).
64. A tárgyalásokat a helyi sajtó nagy érdeklődéssel végig követte. Lásd: Zalai Közlöny, 1935. november 15, 17, 19, 24.; illetve december 13. híreit.
65. VML. BLHI. Fasc. 33. P 2449/ 1936. Felső-Sánc kibérlése.
66. Zalai Közlöny, 1929. január 16.
67. 1000 év törvényei 1938. XI. tc.
68. Nagy József (én.)
69. VML. BLHI. Fasc. 79. No. 167-168. alapján, egész holdra kerekített értékek.
70. VML. BLHI. Fasc. 79. No. 168-169.
71. A szegények orvosa (1987): 100.; 122. old.
72. A levél megjelent: Németh László – Paksy Zoltán (2004): 303. old.
73. VML. BLHI. Fasc. 33. P 2407/1936.
74. A forrást közli: Németh László – Paksy Zoltán (2004): 514. old.
75. VML. BLHI. Fasc. 33. P 754/1937. Haszonbéri szerződés.
76. VML. BLHI. Fasc. 30. P 2952/1925.
77. Zalai Közlöny, 1931. szeptember 27. Lásd még: Országgyűlési Almanach (1910).
78. VML. BLHI. Fasc. 30. P 2756/1936.
79. MOL. P 1322. Fasc. 174. No. 1426-31.; illetve: VML. BLHI. Fasc. 33. 1936. évi szerződés.
80. VML. BLHI. Fasc. 33. No. 2005/1935.
81. Számításaink adatainak forrása: Gazdacímtár (1937).
82. Lásd: Zimányi Vera (1994).
83. 1000 év törvényei 1949. VII. tc.
84. Lásd: Eddie Scott (1999) elemzését.